

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

2023/1 (67. évfolyam)

A Magyar Tudományos Akadémia
Filozófiai Bizottságának folyóirata

Tudás és tekintély

Tartalom

Bevezető. Tudás és tekintély (<i>Bernáth László – Bene László – Borbély Gábor – Szalai Judit</i>)	5
---	---

FÓKUSZ

VERES MÁTÉ: Tudás és tekintély a sztoikus ismeretelméletben	13
BENE LÁSZLÓ: Platón és Arisztotelész mint episztemikus tekintélyek Plótinosz filozófiájában	26
BORBÉLY GÁBOR: A mesék autoritása: vallási fikcionalizmus a 13. században	50
BALÁZS GÁBOR: Tekintély és tekintélyrombolás kérdése a zsidó hagyományban, avagy taníthatja-e Istent az ember?	71
SCHMAL DÁNIEL: Én-redukció és én-konstrukció Descartes-nál. Megjegyzések a tekintély descartes-i problémájához	88
HORVÁTH ZOLTÁN: Kant mint a Szentírás	104
BERNÁTH LÁSZLÓ: A priori tudás a hitek etikájáról	122
FORCZEK ÁKOS: A totalitás fogalma <i>a Történelem és osztálytudatban</i>	138
FORRAI GÁBOR: A tudás értéke és a dialektikus felfogás	156

FÓRUM

KLIMA GYULA: Locus ab auctoritate est debilissimus	175
--	-----

VARIA

AMBRUS GERGELY: Carnap fizikalista hit-elméletei	183
HANKOVSKY TAMÁS: A szabadságot vezető szabadság. A nyelv transzcendentális dedukciója Fichténél	209
SZILÁGYI BOTOND: Populista vagy posztfasiszta logika? Kritikai észrevételek Ernesto Laclau diskurzus-elméletéről	223

RECENZÍÓ

GUBA ÁGOSTON: Simon Attila: <i>Barátság és megértés Arisztotelész filozófiájában</i>	245
KISS CSABA: Mit keresett Max Weber Kínában? Takó Ferenc: <i>Max Weber Kínája. A protestáns etika és a mandarinátus szelleme</i>	251
E számunk szerzői	255
Summaries	257

Platón és Arisztotelész mint episztemikus tekintélyek Plótinosz filozófiájában

A következőkben a filozófia művelésének egy jellegzetes alakváltozatát vizsgálom metafizikai szempontból: a késő antik platonikus filozófiai elméletalkotás előfeltevéseit, episztemikus és kulturális kereteit próbálom megvilágítani. Elsőrendű filozófiai problémákra csak illusztráció gyanánt térek ki. Plótinosz (205–270) az európai filozófia történetének kulcsfigurája: ő vázolta fel a kései antikvitás újplatonikus filozófiai szintézisének alapvonalait, mely a görög filozófia hagyományozását a modern korig hatóan meghatározta. Egyik állításom, hogy Platón Plótinosz filozófiájában erős episztemikus autoritás. Másik tézisem szerint Plótinosz viszonya Arisztotelészhez kettős. Egyrészt bizonyos összefüggésekben kritikával kezeli megfogalmazásait, másrészt kiemeli a dialektikus diskurzus szokásos rendjéből, és tekintélyi hivatkozásrendszerének másik sarokpontjává teszi. Arisztotelész persze Platónhoz képest másodlagos tekintély. Ez nem csupán annyit jelent, hogy Arisztotelész a tekintélyek hierarchiájában második helyen következik, így korrigálható, hanem azt is, hogy az Arisztotelész filozófiájából átemelt tanok, érvek és fogalmak a platóni alaptételek végiggondolásából nyert metafizikai modell kiépítésének – Platón filozófiája értelmezésének – eszközei.

I. PLÓTINOSZ ÉS AZ ARISZTOTELÉSZI DIALEKTIKUS MÓDSZER

Plótinosz filozófiai módszere a 20. század utolsó évtizedeitől kap komolyabb figyelmet a kutatásban. Steven Keith Strange Plótinosz módszerét az arisztotelészi dialektikus módszer egy változataként értelmezte újra (Strange 1981. 1–44 és 1994. 23–31). Arisztotelész szerint a filozófiai kutatás – különösképpen a princípiumokra irányuló kutatás (*Topika* I.2, 101a36) – során szükséges először átfogóan áttekintenünk a tárggyal kapcsolatos nehézségeket (*aporia*), hogy esélyünk legyen kiutat (*euporia*) találni (*Metafizika* III.1, 995a24–b4). A tárggyal kapcsolatos dilemmákat nem pusztán absztrakt módon vázolja fel, hanem a „jelenségek” (*phainomena*) rögzítése mellett gyakran az „elismert véleményeket” (*endoxa*) ve-

szi kritikai vizsgálat alá (*Nikomakhoszi etika* VII.1, 1145b2–7). Megkülönböztethetjük „a sokaság” és „a bölcssek” véleményeit (*Topika* I.2, 100b21–23). Arisztotelész megvizsgálja filozófus-elődei nézeteit, és rendre kimutatja róluk, hogy eredeti formájukban ellentmondásokhoz vezetnek, vagy legalábbis hiányosak. Az *aporiák* feloldását valamilyen új nézőpont megtalálása – legtöbbször új különbségtelek bevezetése – teszi lehetővé. A megoldás alapján az *endoxonok* által tartalmazott részigazságok is a helyükre kerülnek, így minimalizálhatjuk a közöttük feszülő ellentmondásokat. Ezen túl a konstruktív elméletnek nincs szüksége további, pozitív igazolásra: „a nehézség feloldása ugyanis az igazság megtalálása” (*Nikomakhoszi etika* VII.3, 1146b7 sk.).

Strange felvetése szerint Plótinosz a filozófiai kutatást nagy vonalakban ezen aporetikus-dialektikus módszer szellemében folytatja. Rámutat azonban bizonyos különbségekre (Strange 1994. 29–31). Először is, Plótinosznál a „sokaság” nézeti helyére a „közös fogalmak” (*koiné ennoia*) lépnek, melyek igazsága garantált, így a kutatás kiindulópontjaként és az elért eredmény kritériumaként szolgálhatnak.¹ A filozófiai kutatásban a közös fogalmakat kibontjuk, nem pedig kritizáljuk. A diszkurzív vizsgálódás nem e fogalmak felülbírálásához, hanem a vizsgált tárgy princípiumainak noétikus megragadásához juttat el.² A másik megkülönböztető vonást Strange „Plótinosz skolaszticizmusának” nevezi: Plótinosz az *endoxonok* körén belül a régi filozófusok nézeteire összpontosít. Harmadjára, Plótinosz a régi filozófusok egyikét, Platont kiemeli a többi közül: mivel ő a megértésnek isteni fokát érte el, feladatunk nem az, hogy cáfoljuk vagy meghaladjuk, hanem az, hogy *megértsük* tanításait.

A plótinosi és az arisztotelészi filozófiai módszer összekapcsolásával Strange helyes vágányra terelte a kutatást – az utóbbi valóban alapvető viszonyítási pont. Értelmezésében azonban, mely Platón tanait a plótinosi módszertanba az arisztotelészi *endoxonok*, közelebből „a bölcssek” nézeti vizsgálatának némiképp speciális eseteként próbálja beilleszteni, és igazságuk elfogadását *hipotézisként* érti, valami fontos elsikkadni látszik.

¹ Az „előzetes fogalmak” (*prolépszisz*) vagy „közös/természetes fogalmak” (*koiné/phüsziké ennoia*) tanát az epikureusok, illetve a sztoikusok dolgozták ki a hellénisztikus korban. Náluk e fogalmak igazságát természetes (empirikus) eredetük garantálja, és nem csupán hétköznapi nyelvhasználatunk alapjául szolgálnak, hanem a kutatás megkezdéséhez szükséges előzetes tudás és igazságkritérium szerepét is betöltik (LS 17E; LS 40T1, 40A3). A császárkorra e módszertani elgondolás közkinccsé lett, különböző változatokban arisztotelianus és platonikus szerzők is magukénak vallják (lásd például aphrodísziaszi Alexandrosz: *Metafizika-kommentár* 9, 19; Alkinoosz: *Platón tanítása* V.5). A sztoikusokhoz és az epikureusokhoz lásd Veres 2020; Guba 2015; Németh 2020. – A közös fogalmakra vonatkozó fontosabb helyek Plótinosznál: II.4.1; III.7.1 és 7; VI.5.1; VI.8.1. Ezekről kiegyensúlyozott áttekintést ad Remes 2016.

² A plótinosi filozófiai módszer kontemplatív oldaláról lásd *A dialektikáról* c. értekezést (kül. I.3. 4, 9–17; Plótinosz 2019), Guba Ágoston megjegyzéseivel (kül. Guba 2019. 10–13). Vö. III.7.5, 9–12 és 7, 1–10; VI.2.8, 27–31.

II. PLATÓN MINT ELSŐDLEGES AUTORITÁS ÉS A FILOZÓFIAI TEKINTÉLYTULAJDONÍTÁS NYELVJÁTÉKÁNAK SZABÁLYAI

Plótinosz *A három eredendő valóságról* írott programmatikus értekezésében, miután az értelemmel felfogható valóság fókaira vonatkozó tanításának alátámasztására platóni³ szöveghelyeket idézett, a következőképp fogalmaz:

Eszerint Platón tudta, hogy a Jóból származik a szellem, és a szellemből a lélek, és ezek a tanítások nem újak és nem most hangzottak el először, hanem már régóta ismeretesek, még ha nem is fejtették ki őket részletesen, mostani fejtegetéseink csak amazok magyarázatául szolgálnak. E tanok ősrégi voltát pedig éppen magának Platónnak az írásaiból igazolhatjuk. (V.1.8, 9–14, ford. Horváth Judit – Perczel István.)⁴

Életművében szerzőnk sehol nem kérdőjelezi meg, hogy Platón szövegei a filozófiai igazságot tartalmazzák, és feltárják az értelemmel felfogható princípiumok természetét. A platóni megfogalmazások között legfeljebb *látszólagos* elmentmondások feszülnek, melyeknek feloldása az értelmező feladata (Szlezák 1979. 18–41). Mi oka van arra, hogy ilyen, szinte emberfeletti tekintélyi státusba emeljen bárkit is? Tágabban: hogyan működik az az episztemikus kultúra, amelyhez tartozik?

Mielőtt e kérdéseket megpróbálom körüljárni, hadd hozzak fel egy érvet arra, hogy Platónnak ez a fajta erős autoritása Plótinosz érveléseinek beépített, nem zárójelezhető vagy súlytalanítható szerkezeti sajátossága. A dialektikus vizsgálódás elején többször találunk utalást a „régí” filozófusokra (III.7.1, 13 sk.; 7, 11 sk.; VI.1.1),⁵ akiknek nézeteit meg kell vizsgálnunk, hogy „valamelyikükkel összhangban lesz-e a mi számadásunk” (III.7.7, 16 sk.). Azt várnánk, hogy Plótinosz Platón nézetét a bizonyos megbecsültséggel – ha tetszik, autoritással – bíró régi filozófusok között vizsgálja meg, mint a „bölesek” nézeteinek egyikét, és kimutatja fölényét a többi nézettel szemben. A platóni nézet azonban nem kerül terítékre a kritikailag vizsgált filozófiai nézetek között. A platóni distinkciók, illetve a szövegszerű Platón-idézetek részint a kutatás kiindulópontjainak rögzítésénél, részint a konstruktív kifejtésben, leginkább a saját tanítás kifejtésének

³ Az V.1.8, 1–9-ben Plótinosz a *Timaios*sz, a *Phaidón*, az *Állam* és a *Parmenidész* megfogalmazásai mellett a nem hiteles II. és VI. levélre is utal, l. a párhuzamos helyek apparátusát HS² kiadásában.

⁴ Az antik szövegek fordítóját csak abban az esetben jelölöm, ha mástól veszem át.

⁵ „Régí” filozófusok alatt a preszókratikusokat, Platont, Arisztotelészt és a korai hellénisztikus iskolák vezető alakjait kell értenünk. Plótinosz olykor zárójelezi „a nagyon régiek” (*hoi panü palaioi*) nézeteit (ehhez lásd Strange 1981. 7; Szlezák 1979. 29–31). Másutt – platonikus átértelmezésben – tekintélyként támaszkodik rájuk is (pl. V.1.9; IV.8.1 és 4; a III.7.3–6, az atemporális örökkévalóság taglalása Parmenidész 8. töredékére tartalmaz számos allúziót). Nem kritizálja viszont a korai görög filozófusokat olyan módon, mint Arisztotelészt, a sztoikusokat vagy Epikurosz.

lezárásában szerepelnek. Utóbbi pozícióban a platóni megfogalmazások és a saját tan közötti összhang kimutatása a feladat.⁶ E szerkezeti sajátyságot azzal magyarázhatjuk, hogy Platón tanai funkcionálisan eltérő szereppel bírnak Plótinosz értekezéseiben, mint a többi „rég”i” filozófus nézetei, melyeket az arisztotelészi aporetikus módszer szabályai szerint kezel. A platóni megfogalmazások ugyanúgy a kutatás kiindulópontjául illetve az elért konklúziók igazságának kritériumául szolgálnak, mint a közös fogalmak. Platón ennek megfelelően erősebb értelemben bír tekintéllyel, mint a többi régi filozófus: kijelentései megkérdőjelezhetetlen igazságok.

Opsomer és Ulacco jól használható elemzést dolgoztak ki az episztemikus autoritás szövegalapú hagyományok értelmezésében alkalmazható fogalmáról. (Opsomer–Ulacco 2016). Az autoritás-tulajdonítást triadikus relációként elemzik: *A* (személy vagy csoport) autoritásnak tartja *B*-t (személyt, szöveget, hagyományt) *T* tárgyterületen. A tekintély-tulajdonítás relációjának (*R*) több változata van, minimálisan is érdemes megkülönböztetni egy gyengébb és erősebb relációt; az előbbi pusztán megfontolandónak mutatja és ilyenként ajánlja figyelmünkbe az autoritással bíró nézetet, az utóbbi viszont abszolút igazságot tulajdonít neki, akár egyéb meggyőződéseinket is felülírva. Elméleti apparátusukat két pontban módosítanám. Először is, *R*-t egy fontos vonatkozásban eltérően közelítem meg: nem pusztán az az érdekes, hogy *A* tekintélynek tartja *B*-t *T* területen, hanem az is, hogy tekintélynek nyilvánítja, és rendszerszerűen ilyenként kezeli.⁷ Lényegileg kommunikatív aktusokról van szó, így érdemes bevezetnünk egy további faktort, a tekintéllyel nyilvánítás aktusainak címzettjét; jelöljök e tényezőt *X*-szel. Másodszor, az autoritás-tulajdonítást sajátos nyelvjátékként kezellem.⁸ Ha egy szöveget erős értelemben vett tekintélynek nyilvánítunk, kivesz-

⁶ Plótinosz saját tanítása hitelesítésére idézi Platón példál az V.1.8-ban, lásd a szakasz elejének idézetét. – Platóni kijelentések az értekezés, illetve egy új szakasz kezdőpontján: IV.8.1 (Platón és más régi filozófusok látszólag ellentmondó kijelentései a lélekre vonatkozólag); VI.7.1, 1, 1–5 (a szem és más érzékszervek teremtése a *Timaios*ban); II.3.9, 1–14 (az *Allam* és a *Timaios* megfogalmazásai az égitesteknek kauzális befolyást tulajdonítanak az emberre). – A legteljesebben *Az örökkévalóságról és az időről* írott értekezésben figyelhetők meg az említett szerkezeti sajátyságok. Itt a kutatás kiindulópontja az idő és az örökkévalóság distinkciója (III.1, 1–3, vö. *Tim.* 37d–38b). Az időteóriák tipizálásában, valamint az elődök nézeteinek aporetikus tárgyalásában nem találunk utalást Platónra (III.7.7, 17–10, 17: a sztoikus, az arisztotelészi és az epikureus időmeghatározások cáfolata). Plótinosz csak saját „pszichológiai” időelméletének kifejtésében tér rá Platón egzegézisére (III.7.12, 22–52 és 13, 18–28). – *A lélek halhatatlanságáról* írott értekezésben szintén világosan elválik az epikureus, sztoikus, peripatetikus nézeteket kritizáló *pars destruens* és a Platón-allúziókkal átszőtt *pars construens* (utóbbi: (IV.7.9–13).

⁷ A „tekintéllyel nyilvánítás” nem okvetlenül kívánja meg a tekintélyként tételezett személy, szöveg megnevezését és az elköteleződés kifejezett megfogalmazását, hanem lehet többé-kevésbé implicit, gesztus-szerű is. Ilyen például, ha egy szerző saját álláspontjának megerősítésére idéz vagy parafrázál egy, az adott közegben ismert szöveget, tanítást.

⁸ Egy másik kísérlet az autoritás-tulajdonítás praktikus, kommunikatív és szociális dimenziójának konceptualizálására Baltzly 2014. Baltzly a kései újplatonizmus, elsősorban Proklosz elemzéséből rekonstruálja a platonikus „szövegalapú közösségek” működésének szabályait.

szük a filozófiai diskurzus szokásos argumentatív-logikai rendjéből (Plótinosz esetében: a korábbi filozófusok nézeteinek aporetikus vizsgálatából), és sajátos szabályrendszer szerint kezeljük; ennek több változata van. Az autoritás-tulajdonítás a tekintélyt elfogadók szemében alapvető és átfogó elköteleződést jelent, mindamelllett a nyelvnek, sőt a filozófiai nyelvnek is csupán részrendszere. Az autoritativ szövegekre praxis épül. A késő antik platonikus szövegek nem pusztán elméleti igazságok felfedezését célozzák, hanem meghatároznak egy életgyakorlatot, mely az aszkézis, az erények gyakorlása, diszkurzív műveletek és a kontempláció révén a megtisztulást, önátalakítást, az isteni princípiumokhoz való felemelkedést szolgálja. Az autoritás-tulajdonítás közösségi dimenzióval is bír: a közösség az elfogadott autoritások révén azonosítja önmagát.

A tárgyterület (*T*), melyre vonatkozólag Plótinosz episztemikus autoritást tulajdonít Platónnak, egészen átfogó, kiterjed a valóság szerkezetére és princípiumaira. Emellett Platón tekintélye – mint az imént utaltam rá – irányadó az életgyakorlatra nézve, és a spirituális tapasztalat konceptualizálásának is alapul szolgál. Platónt Plótinosz tekintélyként hivatkozva mind etikai, mind természetfilozófiai, mind metafizikai értekezéseiben.⁹

A tekintélyt tulajdonító személy (*A*) Plótinosz, az egyiptomi származású, Rómában tanító filozófus. Személyes megszólalást azonban elvéve találunk írásában. Az egyetlen jelentősebb ilyen szöveghely *A lélek alászállásáról* írott értekezésének bevezetése, melyben egyfajta misztikus élményről számol be (IV.8.1). Szokásos beszélői pozíciója szorosan összefügg a tekintélytulajdonítás nyelvjátékával: többes szám első személyű megszólalásait leginkább úgy érthetjük, hogy a platonikusok közösségének tagjaként, Platón-értelmezőként, vagy konkrétan saját platonikus iskolájának vezetőjeként beszél.¹⁰

Egy közvetlen tanítvány, Porphüriosz Plótinosz-életrajzának köszönhetően szerencsés módon érdemi információnk van a tekintélytulajdonító diskurzus címzettjeiről (*X*). A senior tanítványok – mint Ameliosz vagy maga Porphüriosz – maguk is alkotó filozófusok voltak. Szorosabban vagy lazábban más lel-

⁹ Az etikai értekezéseket Porphüriosz kiadásában az I. *Enneasz* (kilenc értekezést tartalmazó gyűjtemény), a természetfilozófiai írásokat a II–III. *Enneasz*, a metafizikai írásokat – a Lélek, az Értelem illetve az Egy hiposztázisainak tárgyalásait – a IV–VI. *Enneasz* tartalmazza.

¹⁰ Vegyünk néhány példát. – „Az ottani tudásra vonatkozólag – aminek természetét Platón mélyen átlátva ezt mondja: 'ez nem olyan tudás, ami más, mint az, amiben van' (*Phaidrosz* 247d7–e1), annak vizsgálatát és felfedezését viszont, hogy hogyan értsük ezt, nekünk hagyta, ha egyszer igényt tartunk a [platonikus] névre (*eiper axioi tész proszégoriasz phamen einai*) – talán jobb a következőből kiindulnunk.” (V.8.4, 52–56) – Az idő vizsgálatának bevezetésében Plótinosz felteszi a kérdést, hogy vajon a régiek nézeteinek valamelyikével „összhangban lesz-e a mi számadásunk” (III.7.7, 16 sk., *ho par'hémón ... logosz*). A platóni autoritást és saját álláspontját itt sem állítja szembe: többes szám első személyű fogalmazásával *ex Platoniconum persona*, illetve mint egy konkrét platonikus értelmezés képviselője beszél. – A VI.2.1, 4–5 megfogalmazásában „a mi nézeteink” és „Platón véleménye” szintén nem függetlenek egymástól, és ugyanúgy az elődök nézeteinek kritikájától elkülönülően konstruktív kifejtésben kerülnek tárgyalásra, mint a III.7-ben.

kes hívek is beletartoztak az iskola életközösségébe. Plótinosz körének tagjai a római elitből kerültek ki, nagybirtokosok, szenátorok, orvosok, sőt Gallienus császár és felesége, Salonina is kapcsolatban állt a filozófussal (*Plótinosz élete* 7; 9; 12). A Platónnak autoritást tulajdonító Plótinosz-szövegek egy közösség olyan interakcióiba vannak ágyazva, melyek éppen a tekintélyi szövegek értelmezése köré szerveződnek.¹¹ Az életrajz értékes adatokat tartalmaz arra vonatkozólag, hogyan történik az autoritás-tulajdonítás attitűdjeinek átadása, milyen normák, elvárások szerint kezdik meg alkotó tevékenységüket egy efféle „szöveg alapú közösség” fiatal tagjai. Plótinosz esetében jól rekonstruálható az is, miként kapcsolódik az autoritást tulajdonító személy az ugyanazon tekintélyt elfogadók tágabb köréhez. Porphüriosz beszámol Plótinosz és Longinosz, az elismert athéni platonikus kapcsolatáról, vitáikról, reflexióikról egymás tevékenységére, a személyek és kéziratok közlekedéséről a két platonikus iskola között (*Plótinosz élete* 14; 19–20). Az autoritás elfogadása közös platformot teremt, ugyanakkor nézeteltéréseknek is helyet hagy.

Utoljára hagytam az autoritással felruházott szövegkorpust, illetve szerzőjüket (*B*). Mint láttuk, Platónnak Plótinosz erős autoritást tulajdonít, és funkcionálisan más szerepet szán neki diskurzusában, mint a többi régi filozófusnak.¹² A platóni autoritás plótinoszi értelmezésének hátterét a Kr. e. 1–Kr. u. 2. század platonizmusa jelenti. A korszak elején aszkalóni Antiokhosz állt elő elsőként Platón dogmatikus értelmezésével: a Platóntól kiinduló hagyomány folytonosságával alapozta meg saját tanrendszerének legitimitását, belefoglalva e tradícióba a peripatetikus és a sztoikus iskolát is.¹³ E történeti konstrukció nála egyszersmind a filozófiai polémia eszközéül is szolgált: a szkeptikusok Platón-hivatkozását próbálta ellensúlyozni. A legteljesebb ilyen legitimációs narratívát a Kr. u. 2. században élt püthagoreus-platonikus Numéniosznál találjuk.¹⁴ Eszerint Platón a püthagoreus hagyomány mérvadó összegzője. A tanítás középpontjában egy teológiai hierarchia áll, melynek tagjai a transzcendens első Értelem, a világ-

¹¹ Porphüriosz elbeszélése szerint (*Plótinosz élete* 3–4; 13–14 Plótinosz közel egy évtizeden át csak szóban tanított. Az „összejövetelek” (*szüünúsziai*) alkalmával a közel-kortárs platonikus és peripatetikus kommentárokból kiindulva adta elő saját gondolatmenetét, ami azt feltételezi, hogy a beszélgetés végső soron az autoritatív Platón- és Arisztotelész-szövegek körül forgott. A szóbeli és írásban folytatott viták, melyekben tanbeli és egzegetikai kérdések főndtek össze, szintén hozzátartoztak az iskola működéséhez.

¹² Az igazságkritérium-funkció a Platón-szövegek dogmatikus olvasatát feltételezi. A platóni dialógusokból tantételeket kivonni komoly hermeneutikai művelet, szelektív olvasatot kíván, mely a dialógusok szereplőinek egyes állításait centrálissá emeli, másokat pedig figyelmen kívül hagy, továbbá hozzátartozik a kiemelt kijelentések részletes kibontása és egyeztetése. Ezen eljárásokat nem részletezhetjük.

¹³ Tsouni 2018 és Petrucci 2021. Sedley 1997 szerint a dogmatikus platonikusok a hellenisztikus iskolaalapítók tekintélyi pozíciója nyomán konstruálták meg Platón tekintélyi státusát (vö. Sedley 1989).

¹⁴ Fr. 1A–C, 9, 10A, 23–28 (a töredékeket des Places számozása szerint idézem). Magyarul lásd Bene László és Szegedi Nóra fordítását (Somos 2005).

teremtő Értelem és egy harmadik, a második Értelemből önállósult, a világban munkáló isteni princípium. Püthagorasz maga még ősibb hagyományokat – az indiaiak, a zsidók, a perzsák és egyiptomiak vallási tanításait és kultuszait – foglalja össze (fr. 1A). Szókratész ugyanezen teológiát vallotta; a tanítványok szétaprózták tanítását, kivéve Platont, aki egészében képviselte azt, felismerve a tanpüthagoraszi jellegét (fr. 24). Plátón azonban tételeit nem egybefüggő egészként, hanem külön-külön és „a világos és a homályos közötti” formában fogalmazta meg, hogy ne szolgáltassa ki magát az avatatlanok haragjának (fr. 24, vö. fr. 23). Ez vezetett oda, hogy az utódok részekre szaggatták, mint valami Pentheuszt.¹⁵ Már Arisztotelész sem Plátón szellemében filozofált, Arkeszilaossal pedig az Akadémia hosszú időre „elpártolt” tőle. A feladat a visszatérés az ősi tanításhoz, Platont használva mérce gyanánt (fr. 1A). A folytonosságot az eredeti tannal az biztosítja, hogy az autentikus tan helyreállításánál az ősidőkbe visszanyúló szóbeli hagyományra is támaszkodhatunk.¹⁶ Platont az ősi tanításhoz való speciális hozzáférése, tanításának egészes volta és a legmagasabb princípiumok ismerete tünteti ki. Egy töredék prófétai pozícióba helyezi Platont, mint a transzcendens első Isten hirdetőjét (fr. 17).¹⁷ Numéniosz narratívája kizárja az autoritativ hagyományból Arisztotelészt, a sztoikusokat és a szkeptikus Akadémiát (fr. 25–29), és a platóni filozófiának egy speciális értelmezését támasztja alá.

Vegyük most sorra azokat a szempontokat, melyek alapján Plótinosz tekintélyi státusba helyezi Platont. Elsősorban a *szövegek, tanítások* minőségéről van szó, melyek a késő antik filozófus számára az autoritás konkrét hordozói; ehhez persze Plátón *személyére* vonatkozó megfontolások kapcsolódnak.

- 1) Plótinosznál is megtaláljuk azt a gondolatot, hogy Plátón tanítását a valóság egészét átfogó, egészes volta tünteti ki, szemben mások részizgazságokra korlátozódó tanaival.¹⁸ Plátón a legmagasabb, első princípiumhoz is eljutott.¹⁹
- 2) Plátón pontosabb, egzaktabb, mint mások, különösképpen a nagyon régi filozófusok,²⁰ amennyiben megteszi a szükséges distinkciókat, elkülöníti a szellemi valóság három fokát. A valódi *akribia* megkívánja a magyarázat

¹⁵ Vö Attikosz fr. 1 des Places.

¹⁶ Michalewski 2021. 135. Boys-Stones 2018b szerint viszont Plátón tekintélyének alapja Numéniosznál nem a hagyomány folytonossága, hanem az episztemikus siker.

¹⁷ Vö. Attikosz, fr. 1 des Places: „az utánuk következő Plátón viszont, aki teljesen tökéletes és messze kiváló férfiú volt természetből fogva, mint akit valóban az istenek küldtek, hogy az általa kifejtett filozófia teljesnek mutakozzék, semmit nem felejtett ki, hanem mindent pontosan kifejtett” (ford. Bugár István, Somos 2005. 257).

¹⁸ Míg Parmenidész csak az Értelem hiposztázisát írja le, a Plátón-dialógusban szereplő Parmenidész a három „egy” megkülönböztetésével a teljes ontológiai hierarchiát felvázolja (V.1.8, 14–27).

¹⁹ Vö. Numéniosz fr. 7 des Places.

²⁰ V.1.8, 24. Anaxagorasz, aki régisége (*di'arkhaiotéta*) miatt nem bajlódott a pontossággal, szembeállítható Platónnal (V.1.9, 3). A „nagyon régiekhez” (*hoi panü palaioi*) lásd még VI.1.1–5; vö. VI.2.1, 1–16.

- ökonomiáját, mint ez Platón és a hiposztázisokat nyakló nélkül sokasító gnósztikusok szembeállításából kiderül (II.9.6, 28–35).
- 3) Platón tanítása világos (*szaphesz*). Tesz ugyan *látszólag* ellentmondó kijelentéseket, és olykor enigmatikus, de az ellentmondások feloldhatók, mélységes megfogalmazásai pedig koherens értelmet hordoznak (néha többfélét is). A platóni tanítás belső konzisztenciája az értelmezés gyakorlatát meghatározó normatív alapelv.²¹
 - 4) A hellén filozófiai hagyomány – melynek fő reprezentánsa Platón – a dialektika szabályai szerint működik: megfelelő érvelés, az ellenfél iránti respektus és jóindulat, az igazságra törekvés jellemzi, nem pusztán a közönség tetszésének hajhászása.²²
 - 5) Plótinosz különféle összefüggésekben utal a platóni tanítás ősi voltára. Nála nem találunk kifejtett narratívát a filozófiai tudás hagyományozódásáról, csupán utalásokat egy efféle elbeszélés elemeire. Numénioszhoz hasonlóan Püthagoraszt tekinti a platóni filozófia előzményének,²³ Platón pedig a hagyomány központi alakjaként említi.²⁴ Görög mitológiai elbeszélésekre ritkán, idegen népek ősi bölcsességére elvéve hivatkozik (V.8.6). A tanítás hitelét általánosságban növeli, hogy hosszú időn át becsben állt, és kiváló emberek fogadták el (II.9.6, 50 sk.). A platóni tanítás ősiségét részint polemikus céllal hangsúlyozza a gnósztikusokkal folytatott vitájában, részint a platonikusok tágabb köre előtt támasztja alá vele speciális tanításának ortodoxiáját (V.1.8).
 - 6) Platón tekintélye nem annyira szellemi leszármazásán alapul, mint inkább mélységes belátásán (III.7.6, 5), az értelemmel felfogható valóság megragadásán (V.1.8, 9; vö. V.9.1, 16–21). Plótinosz szerint a tudás *azo-*

²¹ „Háttra van még az isteni Platón, aki oly sok szépet mondott a lélekről, és írásaiban annyiszor beszél a lélek ideérkezéséről, hogy bizvást remélhetjük, őtöle végre valami világosat is megtudunk. Mít mond tehát ez a filozófus? Azt látjuk, nem ugyanazt mondja mindenhol, amiért is nem könnyű meglátni a kijelentései mögött meghúzódó szándékot.” IV.8.1, 22–28 (ford. Horváth Judit – Perczel István, apró módosítással). Plótinosz Platón előzőleg Püthagorasz és követői enigmatikus beszédmódjával és Empedoklész költői homályosságával állította szembe; Anaxagorasznál régisége miatt a pontosság hiányzik, ld. az előző jegyzetet. (Másutt viszont Platón megfogalmazását nevezi rejtvénytyszerűnek, VI.2.22, 1 és 13.) Plótinosz a platóni lélekelméleten belüli látszólagos ellentmondásokat feloldja, sőt a többi idézett régi filozófus nézeteit is beilleszti tanításába, IV.8.5, 1 skk. – Numéniosznál Platón ugyancsak „a világos és a homályos között” van (fr. 24).

²² II.9.6, kül. 36 sk. 43–50. Plótinosz a valódi filozofikus diskurzus e szabályrendszerének tekintetében – melynek ignorálásáért elmarasztalja a gnósztikusokat – Platón reflexióira támaszkodik, l. a *Gorgiaszt*. A görög filozófia racionális, érvelő jellegéhez l. még II.9.14, 38–45.

²³ V.1.9, 28–30. Vö. Longinosz jellemzését: „Plótinosz a püthagoreus és platónikus alapelveknek adta ... elődeinél világosabb kifejtését” (Porphüriosz, *Plótinosz élete* 20, 71–73, ford. Horváth Judit – Perczel István).

²⁴ „Egészében véve, némely tanításaikat Platóntól vették [ti. a gnósztikusok], más tanaik viszont, amelyeket újjátásként vezettek be, hogy saját filozófiát alakítsanak ki, kívül esnek az igazságon” (II.9.6, 10–12). Ld. még II.9.6, 41–62; V.1.8, 9–14.

nosságon alapul a megismerő és a megismert között, és ez nem csak az isteni Értelemre igaz: az ember is a benne lévő noétikus természetű összetevő, értelem (*nusz*), illetve annak középpontja révén kapcsolódik az intelligibilis világhoz és az első princípiumhoz, az Egyhez (V.1.11, 5–15). Elvileg kizárt, hogy Platón belátása pusztán azon alapulna, hogy beletartozik egy hagyományba.²⁵

- 7) Pragmatikus szempontból alapvetően fontos, hogy Platón *írásban* rögzítette tanításának alapvonalait – ezért szolgálhat mércéül a bölcsesség más forrásai vagy saját okfejtésünk megítélésében.

Steven Strange azzal igyekszik védeni Plótinoszt a filozófiátlan dogmatizmus vádjától, hogy Platón tanainak igazsága mellett *hipotetikus*an köteleződik el: az intelligibilis valóság megragadása mindenképp nehéz, az emberi természet meggyengült, Platón tanai pedig kiállták az idő próbáját, és a többi filozófus közül egyik sem tűnik megfelelőbb kalauznak az igazság megismeréséhez (Strange 1994. 29–31). Boys-Stones Platón tekintélyi pozíciójának igen hasonló értelmezését fejt ki a középplatonikusok vonatkozásában. Eszerint Platón tekintélyét a platonikusok provizórikusan, munkahipotézis gyanánt fogadják el, melynek csak addig van szerepe, míg az ember nem képes autonóm módon megragadni az igazságot. Boys-Stones következetesen végigviszi a „hipotetikus” megközelítés logikáját: eszerint a platóni tekintély elfogadásának hátterében a *diaphónia*, az eldöntetlen véleménykülönbségek érve áll.²⁶ Bármit is gondoljunk a középplatonikusokról, Plótinosz vonatkozásában ez a fajta interpretáció kevésbé lenne találó. A szellemi nyugtalanságot, illetve a rátalálást nem szükségszerű úgy konceptualizálni, hogy az ellentmondó nézetek csávjából egy hipotézis elfogadása útján jutunk ki. Porphüriosz leírása szerint Plótinosz fiatal emberként személyes és intuitív alapon köteleződött el mestere, Ammóniosz Szakkasz mellett.²⁷

²⁵ Plótinosz szembeállítja a voltaképpen tudást és a másodlagos, hallomáson alapuló értesülést: „az Értelem tudása nem olyan, mint azé, aki találgat, nem is kétséges, nem hasonlít azéhoz sem, aki mintegy mástól hallotta, amit tud (V.5.1, 4–6).”

²⁶ BS, 26–32 (vö. Boys-Stones 2021, Plutarkhosz kapcsán). Boys-Stones értelmezése szerint a platonikus szemében az alapozza meg Platón speciális pozícióját, hogy a *diaphónia* nem érinti: egyesíti a korábbi jelentős filozófusok tanítását, és saját nemzedékében nem volt riválisa, és csak a következő generációk kezén foszlott szét egységes és átfogó tanítása. – Nem szabad azonban szem előtt téveszteni, hogy a platonikus hagyományt Platón autoritásának kérdésében meglehetősen változatoság jellemzi, a különböző platonikusok gyakran jellegzetesen eltérő autoritás-fogalmakkal dolgoznak (vö. Erler – Heßler – Petrucci 2021 bevezetőjét).

²⁷ Plótinoszt, miután késztetés támadt benne a filozófia iránt (*hormé epi philosophian*), több hírességet végiglátogatott Alexandriában, és elégedetlenül távozott előadásaikról. Egy barátja vitte el Ammónioszhoz, megértve, mire vágyik a lelke (*to bouléma tész pszukhész*). Miután Plótinosz meghallgatta Ammónioszt, ezt mondta barátjának: „öt kerestem”, és ettől a naptól tizenegy évig folytonosan mellette maradt (Porphüriosz, *Plótinosz élete* 3). – A szkeptikus *diaphónia*-érv Szent Ágostonnál és korábbi keresztény gondolkodóknál csakugyan jelentős szerepet játszik a keresztény hit racionalitásának megalapozásában. Ágoston érvelése szerint az emberi tekintély elfogadása hipotetikus, valószínűségi alapon történik, e hipotetikus jelleg

Ha a platóni tekintély elfogadása valóban hipotetikus, akkor látnunk kellene a törekvést a platóni autoritás alóli emancipációra – ez azonban Plótinosznál és a középplatonikusoknál sem igazolható. Boys-Stones szerint episztemikus tekintélyre addig van szükség, míg a kutatás el nem éri célját, vagyis a kereső maga nem látja az igazságot. Ám az emberi tudás komplexebb vagy nehezen hozzáférhető, ontológiailag speciális tárgyak esetében nem teljes és zavartalan birtoklás: a külső episztemikus tekintély akkor sem válik feleslegessé, ha már tudással bírunk, hiszen ellenőrzésre, korrekcióra, de legalábbis dialógusra továbbra is szükségünk van. Ennek a megfontolásnak a kiterjesztéseként is érthetjük, hogy a platonikusok nem használat után elhajítandó létraként gondolnak Platón tanaira, sőt szövegeire sem.

A hagyomány és az önálló gondolkodás viszonyának értelmezése Plótinosz közegében modern elvárásainktól idegen rendszerbe illeszkedett. Az eredetiséget nem a hagyománnyal és a tekintéllyel szemben definiálták, hanem a tradíción *belül* értelmezték.²⁸ A rögzített ősi tanok és a filozófiai belátás nem állnak szemben ellenségesen egymással: az igazság felfedezéséhez a kései korok szülte számára a „régiek”, és közülük is elsősorban Platón tanítása nyit utat.

III. PLÓTINOSZ ANTIARISZTOTELIZMUSA?

Plótinosz saját önértelmezése szerint platonikus volt, és metafizikai modellje szerkezetileg valóban platóni megkülönböztetésekre épül. Platonizmusa azonban önmagában nem sokat mond Arisztotelészhez fűződő viszonyáról. Feltehetjük tehát a kérdést: vajon Plótinosz a platonizmus antiarisztoteléiánus ágához sorolható, vagy a pozitív Arisztotelész-recepció valamilyen válfaját képviseli?²⁹ Ellenfélként vagy tekintélyként kezeli Arisztotelészt?

azonban meghaladható, amennyiben az isteni tekintélyre hagyatkozunk. A *diaphónia*-érv keresztény recepciójának széles körű és alapos vizsgálatát adja Kendeffy 1999, ld. küll. 190–201.

²⁸ „És legyen szabad mások véleményével szemben határozottabban is kimondani a saját véleményünket: a mi lelkünk sem merült el teljes egészében a testben, hanem valami örökké a szellemi világban marad belőle.” (IV.8.8, 1–3, ford. Horváth Judit – Perczel István) – Plótinosz itt is csak Platón más magyarázóihoz képest támaszt igényt eredetiségre. Vö. Szlezák 1979. 22. – Longinosz. a tekintélyes kortárs platonikus Püthagorasz és Platón elveinek kifejtésében tulajdonít „egyedi szemléletmódot” (*idios troposz theóriasz*) Plótinosznak (Porphüriosz, *Plótinosz élete* 20, 62–72). Lásd még a plágiumvád körüli vitát, melyben Plótinosz tanítványai megmutatják mesterük tanításának különbségét a püthagoreus-platonikus Numéniuszétól (uo. 17).

²⁹ A középső platonizmus Arisztotelész-ellenes vonulatához tartozott Attikosz és Numéniusz. Az Arisztotelész-barát beállítottságnak szintén van középplatonikus hagyománya, például Alkinoosz is beépít tanításába arisztotelészi elemeket, Plutarkhosz pedig Arisztotelészt a püthagoreus-platonikus hagyományba illeszti, 13Q BS. Strange 1994; de Haas 2001 és Horn 1995 hangsúlyozza Plótinosz filozófiájának arisztoteléiánus vonulatát.

Riccardo Chiaradonna publikációk egész sorában érvelt amellett, hogy Plótinusz Arisztotelész-kritikái egy átgondolt antiarisztoteléanus episztemológiai-tudományfilozófiai programba illeszkednek.³⁰ Értelmezése szerint a kategóriaelmélet, az érzékelhető szubsztancia elemzése, a fizikai mozgás és az idő tárgyalásai egységes mintázatot mutatnak. Plótinusz mindezen összefüggésekben azt mutatja meg, hogy Arisztotelész pusztán a jelenségek tényszerű osztályozását nyújtja, anélkül, hogy eljutna metafizikai alapjaikhoz. A fizikai világ megértéséhez a jelenségeket vissza kell vezetnünk a természeti világon kívüli, testetlen, intelligibilis princípiumaikra. Chiaradonna rámutat, hogy Plótinusz az első platonikus, aki Arisztotelész *Fizikájával* érdemben foglalkozik (Chiaradonna 2021). Értelmezése szerint azonban Arisztotelész nem mint tekintély, hanem mint az első számú vitapartner fontos számára, akinek bírálatán keresztül kifejezheti az autentikus platonikus tanítást. Plótinusz a nem-fizikai okok bevezetésével nem *kiegészíti* az arisztotelészi fizikai elméletet, hanem *felcseréli* egy másik teóriával. E rekonsrukciónban csak Plótinusz tanítványa, Porphüriosz az, aki az előbbi módon kezdi használni Arisztotelészt, és szervesen beépíti az újplatonikus filozófiai képzésbe.

Lássunk két, egymással szorosan összefüggő példát Plótinusz Arisztotelész-kritikájára: a mozgás és az idő elemzését.³¹ Arisztotelész a mozgást (*kinészisz*) mint nem teljes tevékenységet (*energeia atelész*, *Fizika* III.3, 201b31–31) határozza meg. Plótinusz e meghatározást cáfolja (l. kül. VI.1.16), és amellett érvel, hogy a mozgáshoz nem tartozik hozzá szorosan a mozgás végpontja, az út és az idő sem. Ezzel a mozgás és teljes működésként arisztotelészi distinkciója elveszti alapját. A mozgás ugyanúgy minden pillanatában önmagában teljes, mint az arisztotelészi *energeia* (pl. a „sétálás” mint tevékenység mindvégig teljes), legfeljebb a „valamekkora mozgásról” mondhatjuk, hogy nem teljes mindaddig, míg el nem érte végpontját (pl. „egy stadionnyi séta”). Chiaradonna szerint Plótinusz a mozgást két eltérő metafizikai szinten értelmezi: a „mozgás önmagában” téren és időn kívüli, testetlen tevékenység, a „valamekkora mozgás” ezzel szemben a fizikai világban található, a mozgó test állapotaiban lokalizálható jelenség (Chiaradonna 2008). Ez az interpretáció szerintem nem minden részletében állja meg

³⁰ Chiaradonna 2003, 2008, 2021, 2022. Vö. Natali 1999. Szlezák 1979. 42 sk.

³¹ Chiaradonna ezek mellett megvizsgálja az érzékelhető szubsztancia problémáját is. Érvelése szerint Plótinusz elgondolása a platóni *Timaios*-ra épül, és alapvetően ellentétes az arisztotelészi hülomorfikus metafizikával: anyag és forma nem alkotnak egységet, így az, amit érzéki szubsztanciának nevezünk, nem egyéb, mint „anyag és minőségek egy rakáson” (VI.3.8, 19 sk.). Ebben sok igazság van, ugyanakkor bizonyos megszorításokat érdemes tennünk. A *létező nemeiről* írott értekezés harmadik része (VI.3), mely Chiaradonna érvelését elsősorban inspirálta, az érzékelhető dolgokat a bennük ható és jelenlévő intelligibilis princípiumoktól elvonatkoztatva vizsgálja (VI.3.1, 21–8). Ha viszont figyelembe vesszük a lelket, illetve a formáló princípiumokat (*logoi*), melyek az érzékelhető világot strukturálják, akkor az érzékelhető dolgokban is találunk egységet és szubsztancialitást (vö. Magrin 2010). Ebben a megközelítésben viszont már nem reménytelen az érzéki szubsztanciák platonikus és arisztotelészi elemzését egységes képbe illeszteni (vö. pl. V.9.3).

a helyét: a fizikai mozgás Plótinosz konstruktív elméletében *egyetlen* ontológiai szintet jelent, és meg van különböztetve a pszichikus és noétikus mozgástól, melyek valóban testetlen, nem térbeli jelenségek (VI.3.22, 16–8). Plótinosz saját distinkciója ugyanazon dolgot – a mozgást – tekinti kétféle módon: a „mozgás mint olyan” nem végpontjaival határozható meg, hanem egy mozgató princípiummal, egy hatóerővel (*dünamisz* VI.3.3, 21), a „valamekkora mozgás” pedig a mozgásból egy bizonyos mennyiséget vesz ki, de nem képez önálló ontológiai szintet.³² Ebből ugyanakkor az is látható, hogy Chiaradonna interpretációjának iránya alapjában helyes: Plótinosz a fizikai mozgásokat nem-fizikai princípiumokra akarja visszavezetni.

Hasonló a helyzet az idő elemzésével. Arisztotelész szerint az idő „a mozgás száma az előbbi és utóbbi szerint”, illetve „a mozgás mértéke”.³³ Plótinosz mindkét megfogalmazást alapos kritikának veti alá *Az örökkévalóságról és az időről* írott értekezés aporetikus részében (III.7.9). A „mozgás mértéke” formulának többféle értelmezését vizsgálja meg, és arra a következtetésre jut, hogy az időnek e meghatározás szerint „a mozgással együtt futó” dinamikus nagyságnak kell lennie. Végül soron a mozgást nem is ez a nagyság, hanem annak *száma* fogja mérni. Erről viszont nehéz megmondani, hogy miben különbözik a matematikai számtól.

De még ha megtaláljuk is ennek módját, nem az időt leljük meg, mely mértékként szolgál, hanem egy bizonyos mennyiségű időt (*toszoszde khronosz*); ez azonban nem azonos az idővel. Ugyanis más az időről beszélni, és megint más egy bizonyos mennyiségű időről. Mert mielőtt megmondanánk, hogy mennyi, meg kell mondanunk, hogy voltaképpen mi is az a dolog, ami ennyi és ennyi. (III.7.9, 46–50)

Chiaradonna az arisztotelészi időteória kritikájában ugyanazt az érvelési mintázatot látja, mint a mozgás és működés megkülönböztetésének cáfolatában. Eszerint Plótinosz megkülönbözteti az önmagában vett időt és a kiterjedt, fenomenális, kvantitatív időt, és azt hozza fel Arisztotelész ellen, hogy egész elemzését a fenomenális időre alapozza, az intelligibilis idővel viszont nem számol, így elmulasztja az időt testetlen, nem-fizikai princípiumára visszavezetni.³⁴ A „két idő” interpretációját több más értelmező is osztja.³⁵ Chiaradonna olvasatának részleteivel újfent nem értek egyet. Plótinosz konstruktív fejtegetése szerint az idő a világ alkotásában, mozgásában részt vevő Lélek (a világlélek és az egyé-

³² Ha Plótinosz valóban megkülönböztetné a fizikai mozgás két szintjét, egy testetlen, anyagtalan mozgást és a tőle függő kinematikai pályát, akkor nehezen lehetne érteni, miért kritizálja a plótinoszi számadást Iamblikhosz, aki valóban efféle kétszintű elemzést ad a fizikai mozgásról. Utóbbihoz lásd Taormina 1999.

³³ *Fizika* IV.11, 219b1 sk.; u.o. 12, 220b31–221a1.

³⁴ Chiaradonna 2003; vö. Chiaradonna 2022, 284 sk.

³⁵ Manchester 1978; Smith 1996; Wagner 1996; Michalewski 2022.

ni lelkek) diszkurzív tevékenységében van meg elsődleges formájában: az idő a Lélek élete (III.7.11, 43–45). Az örökkévalóság Plótinosz modelljében a Létező vagy Értelem kiterjedés nélküli élete, melyet az intelligibilis világ alaprétéget alkotó ideák alkotnak. Az idő, a Lélek élete alacsonyabb szinten áll, azonban maga is értelemmel felfogható, nem közvetlenül érzékelhető entitás. Ezt az entitást meghatározhatjuk lényegi természete szerint és leírhatjuk járulékosan,³⁶ anélkül, hogy ezáltal két, vertikálisan rendezett, kauzális viszonyban álló időt tételeznénk: a pszichikus idő lényegi természete szerint a Lélek élete és az örökkévalóság képmása, járulékos funkciójában pedig „a mozgás által megmért” illetve „a mozgás mértéke” gyanánt jellemezhető.

Plótinosz szerint a platóni *Timaios* megfogalmazása, mely az időt az egyben maradó örökkévalóságnak mozgó, szám szerint tovahaladó képmása gyanánt írja le (37d5–7), az idő lényegi meghatározását nyújtja. A platóni dialógus az időt egy elterjedt értelmezés szerint az égitestek periodikus mozgásaival azonosítja, melyek mértékéül szolgálnak minden más mozgásnak. Plótinosz magyarázatának stratégiai lépése, hogy az időt nem az égi mozgásokhoz, hanem azok kauzális princípiumához, a (világ)lélekhez rendeli, melynek a III.7-ben szukcesszív, dia-noétikus gondolkodást tulajdonít, így a korábbi fizikai-kozmológiai időelemzések-től jelentősen eltérő elmélethez jut. Mindebből újfent azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Chiaradonna értelmezésének alapvető iránya helyes. Plótinosz „vertikális” magyarázatot ad az idő jelenségére, az időt egy intelligibilis princípiumra, a Lélekre vezeti vissza. Az is helytálló, hogy Plótinosz elgondolása mélységesen platonikus. A filozófus eltér ugyan a *Timaios* egy kézenfekvő értelmezésétől, azonban egy platóni tanításra alapozza saját számadását mind a mozgásról, mind az időről: a *Phaidrosz* (245c9) és a *Törvények* (896b3) tételére, mely szerint minden mozgás kiindulópontja a lélek (vö. III.7.12, 21).

Kérdés marad azonban, hogy Plótinosz mozgás- és időelmélete antiarisztotelianus-e. Ennek elfogadásához azt kellene bizonyítanunk, hogy a fizikai világ intelligibilis princípiumokra visszavezetésének gondolata idegen Arisztotelész-től, vagy legalábbis azt, hogy Plótinosz ezt a nézetet tulajdonítja neki. Láthatjuk azonban ezt teljesen másképp is. Arisztotelész – fenntartásaival és megszorításaival együtt – korántsem ellenséges a platóni tétellel szemben, mely szerint a mozgás eredete az önmozgó lélek.³⁷ Sőt, a maga módján ő is nem-fizikai forrásra vezeti vissza a testek mozgásait: a mozgás végső forrása a mozdulatlan mozgató, a kozmikus Értelem, Isten, aki tiszta aktualitás, élete pedig önmaga megértésében áll (*Met.* XII.6–10). A következő két szakaszban amellet érvelek, hogy Plótinosznál kimutatható egy olyan vonal, mely Platón és Arisztotelész konvergenciáját hangsúlyozza. Az eddigiek alapján úgy tűnik, hogy Arisztotelész néze-

³⁶ III.7.13, 9–25. A szöveget az 5. szakaszban idézem.

³⁷ *Fizika* VIII.5; *Az égbolt* II.2, 285a29 f.; *Az állatok mozgása* 1, 698a7–9; 4, 700a16–21; 6, b4–11.

teit Plótinosz pusztán gyenge autoritásként kezeli: egy szakértő megfontolandó, vitára ingerlő állásfoglalásai gyanánt, melyek kritikai vizsgálata közelebb vihet bennünket az igazsághoz. Mint látni fogjuk, a helyzet ennél bonyolultabb.

IV. AZ ÉRTELEM ELMÉLETE PLÓTINOSZNÁL ÉS ARISZTOTELÉSZ MINT TEKINTÉLY

Annak megítéléséhez, hogy milyen szerepet szán Plótinosz Arisztotelésznek, némileg tágitanunk kell a perspektívát. Lássuk, hogyan kezeli Plótinosz Arisztotelészt az isteni Értelemre vonatkozó vizsgálódásaiban.³⁸

Arisztotelész lélekfilozófiai értekezésében amellet érvel, hogy míg az érzékelőképesség aktiválásához szükség van külső tárgyra, az értelem bizonyos módon önnön tartalmait, a már elsajátított univerzálékat szemléli: az anyagtalan dolgok, illetve a teoretikus tudás esetében ugyanaz a tudás és a dolog, az értelem és az értelemmel felfogható tárgy.³⁹ Teológiai összefüggésben pedig azonosítja az isteni Értelem tárgyát magával az Értelemmel, ugyanis a legkiválóbb tárgyat, *önmagát* kell megismernie, ha egyszer a gondolkodás becses volta (*timion*), méltósága (*szemnon*) a megismerés tárgyától függ.⁴⁰ A továbbiakban a tudás/az értelem és az ismerettárgy eme azonosításaira identitás-tézisként fogok utalni.

Plótinosz a három hiposztázis tanításának ősiségét alátámasztó fejtegetésében Platón és a preszókratikusok mellett Arisztotelészt említi meg (V.1.8–9). Arisztotelész az elsőt (*to próton*) elkülönültnek és értelemmel felfoghatónak mondja, de amikor azt állítja, hogy önmagát gondolja, megint csak nem-elsővé teszi.⁴¹ E bemutatásban elismerés és kritika keveredik: Arisztotelész identitás-tézise tulajdonképpen a *második* princípiumot írja le, ezt viszont az igazsághoz híven teszi – ennyiben megerősíti a helyes tanítást, noha csak a teljes kép egy részét sikerült pontosan megfogalmaznia. A mozdulatlan szféramozgatók tana eltérni látszik az intelligibilis világ platóni felfogásától, ám ha plauzibilis kidolgozását adjuk az elméletnek, az intelligibilis világ (*koszmosz noétosz*) platonikus koncepciójához jutunk (9, 9–23). Plótinosz a mozdulatlan mozgatók tanának egy másik, szerinte kevésbé plauzibilis – mert Platóntól eltérő – értelmezését is ismerteti és kritizálja (9, 23–27). A 8–9. fejezet teljes hagyománytörténeti áttekintését további kommentár nélkül zárja le azzal, hogy a régiek közül azok, akik leginkább egyetértésben vannak Püthagorasz és Phereküdesz tanaival, a valóság ezen képét fogadták el (9, 28–32). Arisztotelész itt nem megkérdőjelezhetetlen tekin-

³⁸ Arisztotelész és Plótinosz Nusz-elméletének összefüggéséhez lásd Armstrong 1960 és Menn 2001. A plótinوسي elmélet releváns vonatkozásainak részletes filozófiai értelmezése: Emilsson 2007. 124–175.

³⁹ *A lélek* II.5, 417b18–26; III.4, 430a2–5; III.7, 431a1 és 431b18.

⁴⁰ *Metafizika* XII.7, 1072b19–21; XII.9, 1074b17–1075a5.

⁴¹ V.1 9, 7–9: *auto heauto noein legón*; vö. Arisztotelész, *Metafizika* XII.7, 1072b19–20.

tély, mint Plátón, de helyes értelmezésben az igaz tanítás egy fontos részének a hordozója, akinek megvan a maga helye a bizonyos autoritással bíró „régiek” sorában. Több tehát, mint egyszerű vitapartner.

Plótinosz csakugyan messzemenőleg támaszkodott Arisztotelészre az Értelem elméletét illetően, vagyis egy olyan kérdésben, ami saját iskolájában és a platonikusok tágabb körében egyaránt a viták középpontjában állt.⁴² Két problémát érdemes megemlítenünk, melyre nézve az identitás-tézis döntő jelentőséggel bír. A) A platóni *Timaios* értelmezése kapcsán folytatott kozmológiai és teológiai viták egyik alapkérdése az ideákat magában foglaló kozmikus mintakép (*paradeigma*) és a Démiurgosz, az isteni Értelem közötti viszony.⁴³ Ebben foglal állást Plótinosz az Értelem és a tárgyai azonosságának arisztotelészi elméletének alapján. Az Értelem megismerő aktusa nem kívülre, hanem *önmagára* irányul, az ideák pedig benne foglaltatnak az Értelemben, sőt az Értelem lényegét alkotják (V.9.5, 1–23). Ily módon az ideák nem szubjektív gondolatok, hanem valódi létezők (V.9.7), az isteni Értelem pedig nem kívülről meghatározott. B) Az arisztotelészi identitás-tézis a tudás lehetőségének episztemológiai kérdését is megoldja. A szkeptikusok érvelése szerint minden közvetítés, reprezentáció magában hordja a tévedés lehetőségét, ezért nem lehetséges tudás.⁴⁴ Továbbá, az önismeret lehetőségét is kétségbe vonják, mivel ha az értelem egyik *része* is ismeri meg a másikat, az önismeret nem lesz teljes (kimarad belőle a megismerő); ha az *egész* a megismerés tárgya, nem lesz, ami megismerje, ha pedig az egész a megismerő alany, nem lesz mit megismernie.⁴⁵

A *megismerő valóságokról* című értekezés 5. fejezetében a szkeptikusok részegész dilemmáját az értelem arisztotelészi elméletével oldja meg: az Értelem szemléletében (*theória*) benne foglaltatnak a szemlélet tárgyai – nem pedig azok képmásai (*tüpoi*). Ha ez így van, a szemléletnek azonosnak kell lennie a szemlélt tárggyal, az Értelemnek pedig az értelemmel felfogott tárggyal. E kulshelyen szó szerinti Arisztotelész-idézetet találunk,⁴⁶ de az egész fejtegetést átszövik az Arisztotelész-reminiszcenciák. Plótinosz az Értelmet (*Nusz*), a megismert tárgyat (*noumenon*) és a gondolkodás aktusát (*noészisz*) azonosítja egymással – ezt a gondolatot a fejezetben Arisztotelész megfogalmazásait szorosan követve fejtegeti.⁴⁷ Hasonlóképpen jár el a másik szkeptikus probléma legrészletesebb kifejtésében is, mely a reprezentációk útján történő megismerés buktatóinak

⁴² Porphüriosz az iskolába érkezve e kérdésben vitába szállt Plótinossal, majd Ameliosz meggyőzte a plótinózi tanról. Longinosz, Porphüriosz korábbi mestere Plótinóznak az ideákról írt értekezését (az V.9-et vagy az V.5-öt) bírálta (*Plótinosz élete* 18 és 20). Longinosz nézetehez az ideák státusáról l. 6U BS; Boys-Stones 2018a. 154 sk.

⁴³ A középső platonikus megoldásokat áttekinti Boys-Stones 2018a. 6. fejezet.

⁴⁴ Sextus Empiricus, *A pürrhónizmus alapvonalai* 2,51; 72. Magyar fordítás: Lautner Péter, in Kendeffy 1998.

⁴⁵ Sextus Empiricus, *A tanítók ellen* 7,284–286; 310–312.

⁴⁶ V.3.5, 22 sk., vö. Arisztotelész, *Metafizika* XII.7, 1072b21–22.

⁴⁷ V.3.5, 44–46, vö. Arisztotelész, *Metafizika* XII.9. 1074b33–34.

elkerülésére vezet be az arisztotelészi identitás-tézist: az Értelmem nem a képmásokat, reprezentációkat birtokolja, hanem magukat a dolgokat, az intelligibilis tárgyakat, melyek nem külsők hozzá képest.⁴⁸ Az arisztotelészi identitás-tézis a szkeptikus kérdésekre adott válaszként újfajta mélységet nyer.

Arisztotelész szövegeit Plótinosz helyenként hasonló funkcióban használja, mint a Platón-idézeteket. Az *Értelemről, az ideákról és a Létezőről* írott értekezésében a problémák megfogalmazásában tesz fel arisztotelészi kérdéseket: vajon az Értelmem olyan-e, amilyennek mondjuk, *elkülönült, azonos a létezőkkel*, és *itt van-e a formák természete*?⁴⁹ Ugyanezen értekezésben egy érvmenet lezárásában más régi filozófusok nézeteivel – Parmenidésszal, Hérakleitossszal és a platóni „viszsaemlékezés”-fogalommal – együtt Arisztotelész téziséét is idézi, mely szerint az anyagtalan dolgok esetében ugyanaz a tudás és maga a dolog.⁵⁰ Ezek az idézetek, allúziók Arisztotelész tekintélyével erősítik meg az elért következtetéseket. Arra is találunk példát, hogy Arisztotelész megfogalmazására egy ellenvetés épül az éppen fejtegetett plótinosi elmélettel szemben, majd a szöveghely egzegézise semlegesíti az ellenvetést. Plótinosz cáfolja az arisztotelészi identitás-tézisnek azt a magyarázatát, mely szerint „maguk a dolgok” pusztá gondolatok, és amellet érvel, hogy független, intelligibilis entitások, vagyis platóni ideák.⁵¹ Ez az eljárás a platóni tekintélyi szövegeknek is egyik jellegzetes használata.

E néhány példa áttekintése azt mutatja, hogy Plótinosz olykor bevonja Arisztotelészt a legitimációs autoritás-nyelvjátékba. Nem kezeli kritizálhatatlanként, de szövegeit alkalmasnak tartja arra, hogy hitelesítse velük saját gondolatait, régiséget és tekintélyt kölcsönözzön saját álláspontjának. Opsomer és Ulacco hasznos megfigyelése, hogy a tekintélynek fokozatai vannak. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy Arisztotelész tekintélye erősebb, mint a pusztán vitára érdemes ellenfeleké, de gyengébb, mint Platón csalhatatlan autoritása. Az egegetikai keretben művelt filozófiai kutatás figyelemreméltó eredményeket hoz. Az intellektuális megismerés elemzésében, az igazság elméletében és a tudás lehetőségének a szkepticismussal szembeni megalapozásában Plótinosz izgalmas, mély és – *pace sui ipsius* – eredeti belátásokhoz jut Arisztotelész elgondolásaira támaszkodva. Félrevezető lenne antiarisztoteléanus gondolkodóként jellemezni, még akkor is, ha olykor kritikus Arisztotelésszel szemben.⁵²

⁴⁸ *Arról, hogy az értelemmel felfogható dolgok nincsenek az Értelmen kívül.* (V.5, kül 1–2) Plótinosz az Értelmem méltóságára, becses voltára (*szemnon, tímion*) vonatkozó arisztotelészi megfogalmazásokat idézi (V.5.2, 13, vö. Arisztotelész, *Metafizika* XII.9, 1074b17f és 21).

⁴⁹ V.9.3, 3–8. *Elkülönült: Arisztotelész, A lélek* III.5, 430a17; a létezők és az értelem azonosága, a lélek mint a formák helye: uo. III.8. 431b20–432a3 (vö. a jelen szakasz második bekezdésében idézett Arisztotelész-helyeket).

⁵⁰ V.9.5, 30–31; vö. Arisztotelész, *A lélek* III.4, 430a3 és 7, 431a1–2. A példákat szaporíthatnánk még, lásd pl. V.4.2, 48.

⁵¹ VI.6.6, 19–30. Egy további példa az arisztotelészi tanítás hasonló kezelésére: VI.7.37.

⁵² Korrekció a Nusz-elmélet vonatkozásában is előfordul. Plótinosz: „ami megérint valamint, nem *gondolja el* azt” (V.3.10, 44). Arisztotelész: „az értelem önmagát gondolja el az ér-

V. AD MELIOREM ÉRTELMEZÉSEK ÉS ARISZTOTELÉSZ ÍRATLAN TANÍTÁSA

Térjünk most vissza azokra a fentebb vizsgált esetekre, amelyekben Plótinosz kritikus pozíciót vett fel Arisztotelész tanításával szemben.

Láttuk, hogy Plótinosz cáfolja az arisztotelészi distinkciót mozgás és teljes működés között, és lényeges pontokon módosítja a mozgás elemzését, amennyiben saját elméletében a mozgás kezdő- és végpontja, valamint mennyisége akcidentális a mozgáshoz képest. A kategóriaelméleti értekezés harmadik részében az arisztotelészi elmélet egy módosított formáját dolgozza ki az érzékelhető világ klasszifikációjára, melyben megtartja a szubsztanciát, a mennyiséget, a minőséget és a relációt, ötödik kategóriaként pedig felveszi a mozgást.⁵³ Az utóbbit a következőképpen értelmezi:

Legyen hát a mozgás, ha nagy vonalakban kell megadnunk, a képességtől vagy lehetőségtől (*dünamisz*) affelé vezető út, amiről azt mondjuk, hogy az illető dolog képes rá (*ho legetai dünaszthai*). Az egyik dologról ugyanis azért mondjuk, hogy képesség vagy lehetőség szerint van, mert valamely formához (*eidosz*) juthat el, például az, ami lehetőség szerint szobor, a másíkról pedig azért, mert tevékenységbe (*energeia*) mehet át, például az, ami sétálni képes. Amikor az előbbi szoborrá alakul, akkor kibontakozása (*proodosz*): mozgás, a másik pedig, amikor sétában van, akkor a sétálás maga: mozgás; a táncolás is mozgás a táncolni képes esetében, amikor táncol. (VI.3.22, 3–9.)

Ezen elemzés általános platonikus irányára felhívtuk már a figyelmet. A „láthatatlan erő” (*dünamisz aoratosz*, VI.3.3, 7 sk.), amelyre a fizikai mozgás visszavezethető, az élőlények esetében a lélek képessége, az élettelen dolgokban pedig a pszichikus szféra legalacsonyabb szintjén elhelyezkedő formáló elv (*logosz*) lehet (vö. IV.4.37). A mozgásnak ezt a „vertikális” megközelítését a platóni tézis ihlette, mely szerint a lélek minden mozgás princípiuma. Azonban Plótinosz elemzése nagymértékben támaszkodik Arisztotelész *Fizikájára* is. Arisztotelész általános leírása a mozgásról így hangzik:

Miután minden egyes nemben különbség áll fenn a teljesültség szerinti és a lehetőség szerinti között, a lehetőség szerint létezőnek a teljesültsége, amennyiben ilyen: mozgás (*tu dünamei ontosz entelekheia, héi toiuton kinészisz eszthin*); például a minőségileg változékony dologé, amennyiben ilyen, a másmilyenné válás, a növekedésre képes dologé és ellentétéé, a fogyásra képesé (a kettőt nem tudjuk közös név alatt össze-

telemmel felfoghatóban való részesedés alapján; mert értelemmel felfoghatóvá válik, mikor megérinti és elgondolja azt, és az értelem és az értelemmel felfogható azonos.” (*Metafizika* XII.7, 1072b19–21).

⁵³ A mozgás – melynek tárgyalását a VI.3.21–28 tartalmazza – a cselekvés és szenvedés kategóriáit váltja ki; a valahol, valamikor, helyzet és birtoklás kiesnek a kategóriák közül.

foglalni) a növekedés illetve a fogyás, a keletkezésre képes dologé és a pusztulékonyé a keletkezés, illetve a pusztulás, a hely szerinti mozgásra képes dologé pedig a hely szerinti mozgás. (Arisztotelész, *Fizika* III.1, 201a9–15.)

Plótinosz az Arisztotelész elemzésében is alapvető *dünamisz*-fogalomra építette saját jellemzését a mozgásról, de az arisztotelészi formulát úgy fogalmazta át, hogy a *dünamisz* a passzív potencialitások mellett az aktív hatóerőket is lefedje. Azt mondhatnánk, hogy bizonyos változtatásokkal újírja a *Fizika* mozgáselemzését, és ezt illeszti be a *Kategóriák* ugyancsak revideált elméletébe. A számos párhuzamot nincs mód végigvenni, csak egy-két példát említek. A különböző fajta *dünamiszok* és a nekik megfelelő mozgások felsorolása Arisztotelész szövegében Plótinosz számára modellként szolgál egy bővebb listának, mely ugyanígy *dünamiszokra* vezet vissza a mozgás fajtáit (VI.3.23, 20–31). Plótinosz átveszi és kibontja Arisztotelész jellegzetes megfogalmazását is, mely szerint a mozgás: a testek élete.⁵⁴

Plótinosz elemzésének egyik eltérése Arisztotelésztől szempontunkból igen érdekes. Arisztotelész szerint a mozgás nehezen megragadható, meghatározatlan jelenség, ezért is azonosították némelyek a különbözőséggel (*heterotész*), az egyenlőtlenséggel és a nemlétezővel – bár ezek az azonosítások szorosan véve nem állják meg a helyüket. Aphrodisziaszi Alexandrosz Platónnak tulajdonítja a mozgás és a különbözőség azonosítását, és érveket hoz fel ellene.⁵⁵ Plótinosz ezzel szemben *forrásként* használja Arisztotelészt (és talán Alexandroszt is) Platón nézetének azonosításához, és kidolgozza azt: hosszasan ecseteli, hogy a mozgás különböző fajtáinak közös jellemzője a szukcesszív szerkezet, az állandó előrehaladás, az „örökös másság” (*aei heterotész*).⁵⁶ Amikor Platón és Arisztotelész eltérő nézetten van, habozás nélkül az előbbi pártjára áll, és nem törekszik mindenáron harmonizálni a két gondolkodót. Másfelől nem nevesíti az attribúciókat, nem élezi ki az autoritások ütközését.

Összességében a mozgás plótinoszi elemzése nem pusztá cáfolata, hanem kreatív elsajátítása, átértelmezése Arisztotelész mozgáselméletének. Plótinosz viszonyulása nagyban különbözik mondjuk a középső platonikus Attikosz antiarisztoteléanus polémiájától, és inkább a hellenisztikus kori peripatetikusok és a korai Arisztotelész-komentátorok kritikus arisztotelizmusával rokonítható, akik gyakran javítani próbáltak a mester tanításán.⁵⁷ Nála azonban az Arisztote-

⁵⁴ Arisztotelész, *Fizika* VIII.1, 250b14 sk.; Plótinosz, *Enn.* VI.3.22, 13-18; vö. II.2.1, 14.

⁵⁵ Arisztotelész, *Fizika* III.2, 201b16–27. Alexandroszt idézi Szimplikiosz, *Fizika-kommentár* 430, 4–12. Porphüriosztól tudjuk, hogy az iskolában használták Alexandrosz kommentárját, így jó esély van arra, hogy Plótinosz az elveszett *Fizika*-kommentárt is ismerte.

⁵⁶ VI.3.22, 35–45.

⁵⁷ Jó példája ezen attitűdnek Andronikosz parafrázisa a *Kategóriák*hoz, lásd Moraux 1973. 97–99.

lész-elmélet értelmezésének és helyenként felülvizsgálatának mércéje a platóni tanítás – az eredmény egyfajta *interpretatio Platonica*.

Ami az idő arisztotelészi elméletét illeti, Plótinosz a kérdésnek szentelt értekezés utolsó két fejezetének egzisztenciális fejtegetésében tér vissza erre a témára (III.7.12, 25 skk.). A *Timaiosz* 39d1, mely szerint az égitestek mozgásai is „időket” alkotnak, veszélyeztetni látszik a pszichikus idő éppen kifejtett plótinoszi elgondolását. Plótinosz ezzel azt szegezi szembe, hogy az égi mozgásokat „az idő tagolására”, és „világos mérték” gyanánt hozta létre a Démiurgosz (uo. 38c6, 39b2) – vagyis nem azonosak az idővel, hanem mértékéül szolgálnak. Ebben az összefüggésben kerül elő újra az időnek az aporetikus szakaszban már vizsgált arisztotelészi meghatározása, mely szerint az idő a mozgás mértéke (*metron kinészeosz*). Elsősorban a periodikus, egyenletes égi mozgás méri az időt; az idő, pontosabban a periodikus mozgás által kijelölt időegység csak másodlagosan szolgál a mozgások mértékéül.⁵⁸ Az idő függése a fizikai mozgástól nem ontológiai, hanem csak episztemológiai: a mozgás révén könnyebben alkothatunk fogalmat az időről, mint a nyugalom alapján (13, 1–9). Ezután Plótinosz kifejtettebb formában is kitér az arisztotelészi idődefiníció értékelésére:⁵⁹

Ez vezette őket arra, hogy az időt a mozgás mértéknek mondják, ahelyett, hogy azt mondták volna, az idő az, amit a mozgás mér, s utána hozzátették volna, hogy micsoda ő maga, amit a mozgás mér, nem pedig valamilyen aspektusával kapcsolatos járulékos sajátosságát említették volna, ráadásul azt is fordítva. De talán ők nem is mondták fordítva, csak mi nem értjük őket, s bár a „mértéket” világosan a „megmért” értelmében használják, nem találjuk el, hogy mire gondoltak. Értetlenségünk oka pedig nem egyéb, mint hogy nem világították meg írásaikban, voltaképpen mi is az idő, akár ő az, ami mér, akár őt mérik, mivel olyanok számára írtak, akik ismerték a kérdést és hallgatóik voltak. Platón azonban sem mérőnek, sem valami által mértnek nem mondta az időt lényegét tekintve Amikor viszont az idő lényegét akarja megvilágítani, azt mondja, hogy az égbolttal együtt jött létre az örökkévalóság mintája szerint, és hogy mozgó képmás⁶⁰ (III.7.13, 9–25)

Arisztotelész nem adja meg az idő lényegi definícióját írásaiban – márpedig ez az, amit mindvégig kerestünk a vizsgálódás során – , hanem pusztán egy járulékos sajátosságát. Ráadásul még ennek vonatkozásában is megfordítja a prioritás-viszonyokat, amikor az időt a „mozgás mértékének” mondja, hiszen először mozgásokkal kell kimérnünk az időegységet, ami mértékül szolgál a mozgások

⁵⁸ Az idő és a mozgás mérésének magyarázatában Plótinosz erősen támaszkodik Arisztotelészre (*Fizika* IV.12, 220b14–32; 14, 223b12–224a2).

⁵⁹ Az idézett fejtegetés – bár nevet nem említ – nemigen vonatkozhat másra, mint Arisztotelészre. Kevesebb értelme lenne pl. Arisztotelész *követőivel* kapcsolatban felvetni az „íratlan tanítás” hipotézisét, vagy a nyelvi-fogalmi félreértés lehetőségét.

⁶⁰ *Timaiosz* 38b6, b8, 37d5–7.

mérésénél. Ezek komoly vádaknak tűnnek. Plótinosz azonban kísérletet tesz Arisztotelész megmentésére két hipotézissel: 1) Arisztotelész szóhasználatát félreértjük, a *mérték* szót a *megmért* értelemben használja, így a második vád okafogyott. 2) Az idő lényegét helyesen fogta fel, azonban meghatározását nem rögzítette írásaiban, mivel műveit hallgatóinak szánta, akik tisztában voltak ezzel. Chiaradonna e mentési kísérletben pusztá iróniát lát.⁶¹ Úgy vélem, ez az értelmezés kétséges. Plótinosz korábban az értekezésben és másutt is legitim felvetésként kezeli a *metron*, a „mérték” szónak a megmért mennyiségre való vonatkoztatását.⁶² Ami pedig az íratlan tanítás hipotézisét illeti, a korban az írástól tartózkodás, sőt a titkos tanítás is része a filozófiai kultúrának. Plótinosz maga is említi a kizárólagosan szóbeli tanítás gyakorlatát a „régiek” kapcsán.⁶³ Arisztotelészre vonatkozólag létezett olyan peripatetikus hagyomány, mely szerint a „hallgatóknak szóló” – másik terminussal: „ezoterikus” – írások a tanítványoknak íródtak és csak számukra érthetőek.⁶⁴ Plótinosz megfogalmazásának ironikus olvasatánál ezért valószínűbb, hogy a kritika mellett komoly lehetőségként veti fel: Arisztotelész az idő lényegét helyesen érti,⁶⁵ jóllehet nem foglalta írásba ezen belátását, az időre vonatkozó írásában pedig részletkérdésekre szorítkozott.

⁶¹ Chiaradonna 2003, 4. szakasz.

⁶² III.7.9, 24 sk; VI.3.22, 43–45. – A szóhasználat nem abszurd: a „négy kilométert gyalogoltunk” mondatban a „kilométer” a megmért távolságra, nem magára a standardra vonatkozik.

⁶³ V.1.9, 32 sk: *en agraphois szünúsziaisz*. Porphüriosz beszámol arról, hogy az Ammóniosz-tanítványok pedig titoktartást fogadtak, és Plótinosz maga is csak később – miután társai már megszegték ezt az ígéretet – kezdett el tanítani, és még később írni (*Plótinosz élete* 3).

⁶⁴ Lásd Nagy Sándor és Arisztotelész fiktív levélváltását, amely talán rhodoszi Andronikosztól, Arisztotelész műveinek kiadójától (Kr. e. 1. sz.) származik (Düring 1957. 432–434). „Alexandrosz Arisztotelésznek minden jót kíván. Helytelenül tetted, hogy a hallgatóknak szóló fejtegetéseket (*akroatikusz logusz*) kiadtad. Hiszen mi tüntet ki bennünket másokhoz képest, ha a fejtegetések, melyeknek szellemében kiművelődtünk, közkinccsé lesznek? A magam részéről jobb szeretném, ha inkább a legnemesebb dolgokra vonatkozó jártassággal tűnnék ki, mint hatalmammal. Éljen egészségben!” „Arisztotelész Alexandrosz királynak minden jót kíván. Írtál nekem a hallgatóknak szóló fejtegetésekről. Azon a véleményem vagy, hogy titokban kell őket tartani. Nos, tudjad, hogy e fejtegetések egyszerűsége kiadottak és kiadatlanok: *mert egyedül azok számára érthetőek, akik hallgattak bennünket*. Éljen egészségben, Alexandrosz király!” (Gellius, *Attikai éjszakák* XX.5=76f Düring; vö. Plutarkhosz, *Alexandrosz élete* 7.5–8 =76d Düring.) – Köszönettel tartozom cikkem anonim bírálójának, aki e párhuzamokra felhívta a figyelmemet.

⁶⁵ Arisztotelész különbséget tesz az idő szubsztrátuma, a mozgásban meglévő egymásra következő és a tulajdonképpeni értelemben vett idő között. Az utóbbi, „a mozgás száma a korábbi és későbbi szerint”, vagyis a mozgásban lévő szukcesszió *mint megszámlálható* feltételezi a számlálás elvégzésére alkalmas lélek létét (*Fizika* IV.14, 223a21–29). Plótinosz az arisztotelészi időelmélet aporetikus tárgyalásában megkérdőjelezi az időnek a lélektől *mint az időt észlelő megismerőtől* való függését (III.7.9, 68–82). Ugyanakkor – vélhetőleg a *Fizika* 223a27 skk. alapján – felveti a bírált arisztotelészi elmélet egy *másik*, saját álláspontjával összhangban álló értelmezését, mely szerint az idő *léteben* függ a lélektől: „Miért is ne volna hát, mielőtt a mérést végző lélek van? Ha csak valaki azt nem mondja, hogy keletkezését a lélektől nyeri.”

VI. PLÓTINOSZ ARISZTOTELÉSZ-RECEPCIÓJÁNAK KÉTARCÚSÁGA

Plótinosz viszonya Arisztotelészhez komplex, nem jellemezhető az „arisztoteliánus” vagy „antiarisztoteliánus” címkékkel. Sokszor „gyenge” autoritásként kezeli, és más régi filozófusokkal együtt vizsgálódásainak aporetikus szakaszában tárgyalja, részint szuverén módon bírálva tanításait, részint építve rájuk. Filozófiai módszertana arisztotelészi vonásaira tekintettel megállapíthatjuk azt is, hogy Arisztotelész – függetlenül a doktrinális kérdésektől – *metodológiai* autoritás Plótinosz számára.⁶⁶ Ezek a kezelési módok nem állnak távol a modern korban megszokott kritikai recepciótól, vagy legalábbis innen nézve is könnyen átláthatók. A teljes képhez azonban hozzátartozik, hogy Plótinosz az effajta kritikus viszonyulással párhuzamosan bevonja Arisztotelészt az erős autoritás-tulajdonítás nyelvjátékába, konstruktív érveléseiben mély bölcsességeként idézi megfogalmazásait, olykor pedig e megfogalmazások gondos egzegézisével hitelesíti saját végkövetkeztetéseit. Az „íratlan tanítás” hipotézise szerint Arisztotelész és tanítványai személyükben birtokában voltak a filozófiai tudásnak, vagyis felemelkedtek az intelligibilis világ szemléletéhez.⁶⁷ Írásai nem adnak átfogó leírást az intelligibilis valóságról és a fizikai világ intelligibilis princípiumairól, de fontos részkérdéseket taglalnak, és a maguk helyére illetve az igazságot fejezik ki.⁶⁸ Platónat mindenekelőtt az tünteti ki, hogy írásai a valóság teljes szerkezeti rajzát tartalmazzák, és – bár olykor enigmatikus megfogalmazásban – lefedtetik az egyes metafizikai fokokra és az ember rendeltetésére vonatkozó alapigazságokat. Platón tekintélyéhez képest Arisztotelészé alárendelt. Ez egyrészt azt jelenti, hogy Arisztotelész állításaiából csak azt fogadhatjuk el, ami összhangban van Platónnal – ha a kettő ütközik, akkor Arisztotelész húzza a rövidebbet. Másrészt pedig Arisztotelész kifinomult fogalmi rendszere, egyes területeken (például az isteni Értelemre vagy a fizikai mozgásra vonatkozólag) alaposan kidolgozott tanai a Platón-értelmezés szolgálatába állíthatók.⁶⁹

Az antikvitás episztemikus kultúrája messze nem egységes. A tekintélyi diskurzus elterjedt az antik filozófiában, de nem ez az egyetlen lehetőség. Epikurosz „medúzának, analfabétának, csalónak és kurvának” titulálta saját tanárát, Nau-

⁶⁶ Lásd fent az 1. szakaszt. A metodológiai és doktrinális tekintély megkülönböztetéséhez l. Bryan – Wardy – Warren 2018. 9. (Introduction).

⁶⁷ L. fent az 5. szakasz végét. A filozófusok hármastipizálásában Plótinosz minden bizonynyal a harmadik, az intelligibilis világ szemléletének képessége által kitüntetett csoportba sorolja nem csak a platonikusokat, hanem Arisztotelészt és követőit is (V.9.1).

⁶⁸ Porphüriosz Arisztotelészt logikai kérdésekben és a fizikai világ tekintetében tekintélyként kezelte, de a természeti világ intelligibilis princípiumainak vonatkozásában elsősorban Platónra támaszkodott. A kettő Chiaradonna 2021 interpretációja szerint komplementer viszonyban van. Ha a fenti rekonstrukció Plótinosz Arisztotelész-értelmezéséről helytálló, akkor Porphüriosz e tekintetben is építhetett mesterére.

⁶⁹ A 2. századi platonikus, Attikosz művet írt *Azok ellen, akik arra vállalkoznak, hogy Platón tanait Arisztotelészén keresztül értelmezzék*. Plótinosz épp ezen a módon használja Arisztotelész tanait.

sziphanészt, és a régi tekintélyeket sem kímélte: Prótagoraszt például „hordárnak, Démokritosz titkáranak és falusi tanítónak”, Hérakleitoszt „Kavar-zavarnak”, Démokritoszt „Lérokritosznak”, vagyis a fecsegés bajnokának nevezte.⁷⁰ A platonikusokra különösen jellemző, hogy Platón szövegeit erős autoritásnak tekintették.⁷¹ De ezen belül is lehetnek komoly különbségek. Például Numéniosz narratívájában a hagyományozás, a tradíciótörés és a folytonosság helyreállítása van a középpontban, amit a „püthagoreus” teológiai hierarchia mint tanbeli kritérium és Platón szövegei tesznek lehetővé; Plótinosznál a hagyománynál nagyobb súlyt kap az intelligibilis valóság megtapasztalása. Numéniosz konstrukciójából Arisztotelész ugyanúgy kimarad, mint Attikoszéból, akinél a nagy platóni szintézissel Arisztotelész a filozófia minden területén szembehelyezkedett (fr. 1–9 des Places). A másik pólust Szimplikiosz jelenti, aki szerint az, aki szembehelyezkedik Platón tanaival, szembehelyezkedik Arisztotelészével is, és egyszersmind az isteni igazsággal (*In Coel.* 377, 29–34). A két végpont közötti skálán tudjuk Plótinosz Arisztotelész-képét elhelyezni, közelebb az erős autoritás-tulajdonítás pólusához.

Az efféle játékszabályok, kulturális keretek nem döntenek el egy filozófus írásainak filozófiai minőségét. Ismeretük nélkül azonban nehezen ítélnénk meg helyesen elsőrendű filozófiai problémákhoz való hozzájárulásukat.

IRODALOM

Szövegkiadás és forrásszövegek fordításban:

Plotini *Opera*. I–III. Oxford Classical Texts. Ed. P. Henry – H. R. Schwyzer.

Oxford University Press, 1964–1982 [Editio minor. Rövidítve: HS²]

Plótinosz 1986. *Az Egyről, a szellemről és a lélekről. Válogatott írások*. Szerk., ford. Horváth Judit – Perczel István. Budapest, Európa.

⁷⁰ Epikurosz magát viszont megkérdőjelezhetetlen tekintélyként kezelték követői, l. Diogenész Laertiosz 10.9; Numéniosz, fr. 24. – Az antik filozófiában azonosíthatunk egy tekintélyellenes vonulatot: Hérakleitoszt, Szókratészt, Platón mindenképp érdemes említeni ennek kapcsán. E tekintélyellenes vonulat mellett köteleződik el – némiképp egyoldalúan – Wardy 2018.

⁷¹ Láthatjuk ebben a sors iróniáját. Platón dialógusainak Szókratész-figurája ripityára zúzza a szofisták, a költői hagyomány képviselői, a politikusok tekintélyét, és csak a racionális érvelésre hajlandó hagyatkozni. A korai filozófusokat, akik különféle módokon tekintélyi pozícióba helyezték önmagukat, Platón meglehetősen gunyorosan ábrázolja. Őt magát a filozófiai dialógus műformája mentesíti az alól, hogy autoritatív kijelentések formájában terjesszen elő filozófiai igazságokat. Platón viszonya az autoritáshoz azonban igen összetett. Szókratész maga is valamiféle tekintélyi figuraként jelenik meg a dialógusokban. Továbbá, Platónnál jelen van az a gondolat, hogy a régiség tekintélyt kölcsönöz a tanításoknak. „Szókratész” a *Philébooszban* a püthagoreus princípiumelméletére – melyre a dialektika módszerének új megfogalmazását alapozza – a következő módon hivatkozik: „Elődeink, akik kiválóbbak voltak nálunk, és közelebb laktak az istenekhez, tanítás formájában hagyták ránk: minden, amit létezőnek mondunk, egyből és sokból áll össze, másfelől határ és határtalanság kapcsolódik bennük egymáshoz.” (*Phil.* 16c7–10, ford. Horváth Judit.) Az efféle megfogalmazások mintául szolgálhattak a platonikusok tekintélytulajdonító diskurzusához, mely a Kr. e. 1. századtól bontakozik ki.

- Plótinosz 2010. *Az örökkévalóság és az idő*. Ford. Bene László. *Ókor*. 9/2. 52–68.
- Plótinosz 2019. *A dialektikáról*. Ford. Guba Ágoston. *Elpis*. 12. 15–22.
- Porphüriosz 1986. *Plótinosz életéről és műveinek fejlesztéséről*. Ford. Horváth Judit – Perczel István. In Plótinosz 1986. 351–386.
- Boys-Stones, George 2018a. *Platonist Philosophy 80 BC to 250 AD. An Introduction and Collection of Sources in Translation*. Cambridge, Cambridge University Press. [Rövidítve: BS]
- Long, Anthony A. – Sedley, David N. 2014 (1987). *A hellenisztikus filozófusok*. A magyar kiadást szerkesztette Bene László. Ford. Bárány István, Bene László, Böröczki Tamás, Brunner Ákos, Simon Attila, Szekeres Csilla. Budapest, Akadémiai Kiadó. [Rövidítve: LS]
- Kendeffy Gábor 1998. *Antik szkepticizmus. Cicero- és Sextus Empiricus-szövegek*. Budapest, Atlantisz.
- Somos Róbert 2005. *A középső platonizmus*. Budapest, Osiris.

Szakirodalom:

- Armstrong, Arthur Hilary 1960. The Background of the Doctrine „That the Intelligibles Are Not Outside the Intellect”. In *Les sources de Plotin* (Entretiens sur l’antiquité classique 5). Vandoeuvres-Genève. 391–425.
- Baltzly, Dirk 2014. Plato’s Authority and the Formation of Textual Communities. *Classical Quarterly* 64/2. 793–807. <https://doi.org/10.1017/S0009838814000500>
- Boys-Stones, George 2018b. Numenius on Intellect, Soul, and the Authority of Plato. In Bryan – Wardy – Warren 2018. 184–201.
- Boys-Stones, George 2021. Plutarch’s *E at Delphi*. The Hypothesis of Platonic Authority. In Erler – Heßler – Petrucci 2021. 149–162.
- Bryan, Jenny – Wardy, Robert – Warren, James szerk. 2018. *Authors and Authorities in Ancient Philosophy*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Chiaradonna, Riccardo 2003. Il tempo misura del movimento? Plotino e Aristotele (Enn. III 7 [45]). In M. Bonazzi – F. Trabattoni (szerk.) *Platone e la tradizione platonica. Studi di filosofia antica*. Milano, Cisalpino. 221–250.
- Chiaradonna, Riccardo 2008. *Energieia et kinêsis* chez Plotin et Aristotele (Enn. VI, 1, [42], 16. 4–19). In Michel Crubellier – Annick Jaulin (szerk.) *Dunamis: autour de la puissance chez Aristotele*. Louvain-La-Neuve, Peeters. 471–491.
- Chiaradonna, Riccardo 2021. Aristotle’s Physics as an Authoritative Work in Early Neoplatonism: Plotinus and Porphyry. In Erler – Heßler – Petrucci 2021. 163–177.
- Chiaradonna, Riccardo 2022. Eternity and Time. In Lloyd P. Gerson – James Wilberding (szerk.) *The New Cambridge Companion to Plotinus*. Cambridge, Cambridge University Press. 267–288.
- de Haas, Frans 2001. Did Plotinus and Porphyry Disagree on Aristotle’s *Categories*? *Phronesis* 46/4. 492–526. DOI: 10.1163/156852801753736517
- Düring, Ingemar 1957. *Aristotle in the Ancient Bibliographical Tradition*. Göteborg, Institute of Classical Studies.
- Emilsson, Eyjólfur Kjalar 2007. *Plotinus on Intellect*. Oxford, Oxford University Press.
- Erler, Michael – Heßler, Ian Erik – Petrucci, Frederico M. szerk. 2021. *Authority and Authoritative Texts in the Platonic Tradition*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Guba Ágoston 2015. Common Preconceptions and their Application in Epictetus. In Hörcher Ferenc – Mester Béla – Turgonyi Zoltán (szerk.) *Is a Universal Morality Possible?* Budapest, L’Harmattan Kiadó/Research Centre for the Humanities, Institute of Philosophy. 71–82.
- Guba Ágoston 2019. Plótinosz a módszerről: Plótinosz: *A dialektikáról*. *Elpis*. 12. 7–13 <https://doi.org/10.54310/Elpis.2019.2.1>

- Horn, Christoph 1995: *Plotin über Sein, Zahl, und Einheit. Eine Studie zu den systematischen Grundlagen der Enneaden*. Stuttgart/Leipzig, Teubner.
- Kendeffy Gábor 1999. *Az egyházatyák és a szkepticizmus*. Budapest, Áron Kiadó.
- Magrin, Sara 2010. Sensation and Scepticism in Plotinus. *Oxford Studies in Ancient Philosophy* 39. 249–297.
- Manchester, Peter 1978. Time and Soul in Plotinus. *Dionysius*. 2. 101–136.
- Menn, Stephen 2001: Plotinus on the Identity of Knowledge with Its Object. *Apeiron*. 34/3. 233–46. DOI: 10.1515/apeiron.2001.34.3.233
- Michalewski, Alexandra 2021. Constructing Authority in the Theology of Numenius. In Erler – Heßler – Petrucci 2021, 130–148.
- Michalewski Alexandra 2022. La puissance inquiète. Note à propos d'un parallèle inaperçu entre *Enn.* VI.3 (44).23 et *Enn.* III.7 (45).11. *Études platoniciennes*. 17. <https://doi.org/10.4000/etudesplatoniciennes.2204>
- Moraux, Paul 1973. *Der Aristotelismus bei den Griechen. Bd. I. Der Renaissance des Aristotelismus im I. Jh. v. Chr.* Berlin, de Gruyter. DOI: 10.1515/9783110827743
- Natali, Carlo 1999. La critica di Plotino ai concetti di attualità e movimento in Aristotele. In Stefano Maso – Carlo Natali (szerk.) *Antiaristotelismo*. Amsterdam, Hakkert. 211–229.
- Németh Attila 2020. Az epikureus univerzálékról. *Magyar Filozófiai Szemle*. 64. 11–32.
- Opsomer, Jan – Ulacco, Angela 2016. Epistemic Authority in Textual Traditions: A Model and Some Examples from Ancient Philosophy. In Shari Boodts – Johan Leemans – Brigitte Meijns (szerk.) *Shaping Authority. How Did a Person Become an Authority in Antiquity, the Middle Ages and the Renaissance?* Turnhout, Brepols. 21–46.
- Petrucci, Frederico 2021. Authority beyond Doctrines in the First Century BC: Antiochus' Model for Plato's Authority. In Erler – Heßler – Petrucci 2021, 89–114.
- Remes, Pauliina 2016. Plotinus on the Starting Points of Reasoning. *Chōra*. 14. 29–57. Doi: 10.5840/chora2016144
- Sedley, David 1989. Philosophical Allegiance in the Greco-Roman World. In Miriam Griffin – Jonathan Barnes (szerk.) *Philosophia Togata I*. Oxford, Oxford University Press. 97–119.
- Sedley, David 1997. Plato's *Auctoritas* and the Rebirth of the Commentary Tradition. In Miriam Griffin – Jonathan Barnes (szerk.) *Philosophia Togata II*. Oxford, Oxford University Press. 110–129.
- Strange, Steven Keith 1981. *Plotinus' Treatise „On the Genera of Being”: an Historical and Philosophical Study*. The University of Texas at Austin.
- Strange, Steven K. 1994. Plotinus on the Nature of Eternity and Time. In Laurence Schrenk (szerk.) *Aristotle in Late Antiquity*. Washington, D. C., Catholic University of America Press. 22–53.
- Szlezák, Thomas Alexander 1979. *Platon und Aristoteles in der Nuslehre Plotins*. Basel/Stuttgart, Schwabe.
- Smith, Andrew 1996. Eternity and Time. In Lloyd P. Gerson (szerk.) *The Cambridge Companion to Plotinus*. Cambridge, Cambridge University Press. 196–216.
- Taormina, Daniella Patrizia 1999. *Jamblique critique de Plotin et de Porphyre*. Paris, Vrin.
- Tsouni, Georgia 2018. The Emergence of Platonic and Aristotelian Authority in the First Century BCE. In Bryan – Wardy – Warren 2018. 263–277.
- Veres Máté 2020. Sztoicizmus vagy józan ész? A közös fogalmak Khrüszipposz filozófiájában. *Magyar Filozófiai Szemle* 64. 33–48.
- Wagner, Michael 1996. Real Time in Aristotle, Plotinus, and Augustine. *Journal of Neoplatonic Studies*. 4. 67–116.
- Wardy, Robert 2018. Antique Authority? In Bryan – Wardy – Warren 2018, 313–329.